

بررسی آثار فقر ذهنی بر تلقی انسان از منافع و هزینه‌های باروری (باروپکرد

درون دینی)

محمد سلیمانی^۱، مهدی کیانی^۲، ایمان عابدی^۳

چکیده

باروری یک انتخاب است که به‌طور ملموسی به برآورد هزینه‌ها و منافع فرزندآوری وابسته است و عوامل متعددی بر این انتخاب اثر می‌گذارند. پژوهش حاضر با هدف بررسی تأثیرگذاری فقر ذهنی بر تلقی انسان از منافع و هزینه‌های باروری با استناد به منابع اسلامی و به‌روش تحلیلی انجام شد. بدین منظور منابع مربوطه اعم از مقالات، کتب و منابع اسلامی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت. با بررسی‌های انجام شده، پژوهشی که موضوع مطالعه حاضر در آن بررسی شده باشد، یافت نشد. نتایج و یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد که فقر ذهنی سبب می‌شود افراد منافع و مطلوبیت فرزندآوری را کمتر و هزینه‌های آن را بیشتر برآورد نمایند که نتیجه عملی آن کاهش باروری است. عواملی مانند بینش مادی به فرزندآوری سبب می‌شود که منافع فرزندآوری، کمتر و عواملی مثل عدم باور به برکت و عدم سبک زندگی درست سبب می‌شود که هزینه‌های فرزندآوری بیش از حد برآورد شود. کاهش فقر ذهنی، مستلزم تبیین و گسترش اعتقاد به رزاقیت و حکیم بودن خداوند است و ترس از فقر را کاهش می‌دهد و در نهایت منجر به افزایش نرخ باروری خواهد شد. بنابراین، برای دستیابی به هدف افزایش نرخ باروری، پیشگیری از گسترش فقر ذهنی در جامعه ضروری است.

واژگان کلیدی: زنان و باروری، فقر ذهنی، کاهش جمعیت، دین و باروری.

نوع مقاله: مروری

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۲/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۷/۲۴

۱. استادیار علوم اقتصادی، عضو هیئت علمی دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران.

Email: Soleimani@isu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری علوم اقتصادی، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: mah.kiani@isu.ac.ir

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم اقتصادی، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران.

Email: lman.abedi@isu.ac.ir

An Investigation into the Effects of Mental Poverty on a Human's Perception of Benefits and Costs of Pregnancy (with an Intra-Religious Approach)

Mohammad Soleimani¹, Mahdi Kiani², Iman Abedi³

Pregnancy is a selection that obviously depends on estimating the costs and benefits of childbirth and numerous factors influence this selection. This descriptive study was conducted to investigate the effects of mental poverty on a human's perception of benefits and costs of pregnancy by referring to Islamic sources; thus, related sources including Islamic papers and books were reviewed and after that, it was determined that there was no research that had examined the subject of this study. The findings and results of the present study showed that mental poverty causes people to estimate the benefits and advantages of childbirth less and its costs more than normal that its practical result is the reduction of pregnancy rate. Some factors such as having a material approach to childbirth leads people to estimate its benefits less and some factors including not believing in blessing and not following a good lifestyle causes them to estimate its costs more than normal. Believing in God as the only provider and his wisdom causes mental poverty and the fear of poverty to be decreased and finally it will result in increasing pregnancy rate. Therefore, it is necessary to prevent from spreading mental poverty in society to achieve the aim of increasing pregnancy rate.

Keywords: women and pregnancy, mental poverty, population decline, religion and pregnancy.

Article Type: Review paper

Data Received: 2019/05/05

Data Accepted: 2019/10/16

1. Assistant Professor of Economics, Faculty Member of Faculty of Islamic Knowledge and Economics, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. Email: soleimani@isu.ac.ir

2. Ph.D. Student in Economics, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. (Corresponding Author)
Email: mah.kiani@isu.ac.ir

3. M.A. Student in Economics, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.
Email: iman.abedi@isu.ac.ir

۱. مقدمه

مرگ، مهاجرت، ازدواج، طلاق و تولد پدیده‌های اصلی مؤثر بر جمعیت است. (نوروزی، ۱۳۷۷)

در ایران بحث باروری نظر محققان را بیشتر به خود جلب کرده است؛ زیرا کاهش نرخ باروری از دودهم گذشته آغاز شده و نتایج آن به مرور زمان مشخص شده است؛ به همین دلیل بررسی علل کاهش باروری اهمیت دارد. باتوجه به گزارش مرکز آمار ایران، اگر نرخ باروری از سال ۱۳۹۰ حدود ۱/۸ ثابت باقی مانده بود، در فاصله سال‌های ۱۴۲۵ تا ۱۴۳۰ نرخ رشد جمعیت کشور به کمتر از یک می‌رسید (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). باتوجه به اینکه از سال ۱۳۹۵ نرخ باروری به حدود ۲ رسیده و تعداد موالید کشور روند افزایشی داشته است، می‌توان انتظار داشت که این پدیده با تأخیر ظاهر شود. بنابراین، تحقیق و پژوهش درباره نرخ باروری و عوامل مؤثر بر آن برای جلوگیری از کاهش جمعیت و مشکلات ناشی از آن ضروری است. در بررسی علل کاهش باروری می‌توان به فقر ذهنی و ارتباط آن با باروری اشاره کرد. به نظر می‌رسد فقر ذهنی با مسئله باروری گره خورده و ترس از فقر موجب کاهش باروری شده است. فقر ذهنی نوعی احساس، ادراک یا باور به فقر است که به علل مختلفی در افراد ظاهر شده است و ممکن است با فقر عینی و یا بدون آن همراه باشد (شیانی و زارع، ۱۳۹۲)؛ یعنی فقیر ذهنی تصور می‌کند که فقیر است. فقر ذهنی می‌تواند اثراتی در زندگی فرد داشته باشد؛ برای مثال فقیر ذهنی در زندگی آرامش ندارد، از دچار شدن به فقر بیشتر هراسان است، ممکن است دچار افسردگی شود و به‌طور عمیق از زندگی خود رضایت نداشته و شادکامی و نشاط درونی نیز ندارد. این باور فرد از وضعیت اقتصادی خود در مقایسه با سایر افراد جامعه می‌تواند متأثر از ایدئولوژی و جهان بینی حاکم بر فرد باشد. دین، نوعی جهان بینی خاص ارائه می‌دهد و جهان بینی دینی منعکس شده در ذهن افراد، رفتارها، باورها و ارزش‌های آنها را شکل می‌دهد. بنابراین، دین می‌تواند اثر زیادی بر فقر ذهنی داشته باشد. پژوهش حاضر تأثیر فقر ذهنی بر باروری و نحوه این تأثیرگذاری از منظر روان‌شناسی را بررسی و توجیه می‌کند.

جمعیت و باروری از منظر تاریخی پتانسیلی برای تسریع رشد و گسترش ادیان بوده است. از این رو، به‌عنصر جمعیت در همه ادیان تأکید شده است. رویکرد مساعد و تشویق به افزایش جمعیت، اهمیت دادن به زنانی که توانایی باروری بالا دارند، ستایش درد زایمان، احکام

مربوط به زایمان، قربانی دادن، طهارت، غسل تعمید و تولد یحیی علیه السلام، پسر زکریا علیه السلام، که به دلیل نداشتن فرزند مسخره می‌شد، از جمله گزاره‌هایی است که در کتب مقدس تورات و انجیل آمده و اهمیت باروری را نشان می‌دهند. (کیانی، ۱۳۸۸) در آیین اسلام به تولد یعنی، باروری و افزایش نسل تأکید بسیاری شده است؛ در روایت است که ازدیاد نسل مسلمین مورد مباحث پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در روز جزاست. به همین دلیل، بررسی این مهم تا آنجا پیش رفته است که مذهب در کنار سایر عوامل اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در نقطه اصلی پژوهش‌های باروری قرار گرفته است (محمودیان و نوبخت، ۱۳۸۹). پژوهش حاضر در نظر دارد با کمک آیات قرآن کریم و روایات اهل بیت علیهم السلام شیوه‌ها و کانال‌های اثرگذاری افزایش فقر ذهنی بر کاهش فرزندآوری را بررسی کند. همچنین به این پرسش پاسخ دهد که چگونه وجود فقر ذهنی موجب بیش برآورد هزینه‌ها و کم‌نشان دادن منافع فرزندآوری می‌شود. در نهایت به این مسئله اشاره می‌شود که برای سیاست‌گذاری در زمینه باروری باید به عامل فقر ذهنی و تأثیرگذاری آن توجه کرد.

عوامل مختلف طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی می‌توانند باعث تغییر باروری شوند. از این رو، محققان از منظر رشته تخصصی خود در پژوهش‌های تجربی و نظری، عوامل مؤثر بر باروری و میزان فرزندآوری را بررسی کرده‌اند. برخی مطالعات نظری، مانند کیانی (۱۳۸۹) اثر دین‌داری بر باروری را از نگاه درون‌دینی مطالعه کرده است. همچنین آیات و روایات مختلف درباره مسئله باروری و نظر برخی کتب آسمانی مثل انجیل و تورات را بررسی کرده و با قرآن کریم مقایسه نموده است. در بسیاری از کتب آسمانی به افزایش نسل تأکید شده است؛ این مطلب در قرآن کریم نیز آمده است. علاوه بر آن، در قرآن کریم به رشد متناسب جمعیت، افزایش کیفیت نسل‌ها، افزایش جمعیت باتقوا و صالح نیز به طور مستقیم تأکید شده است. کیانی (۱۳۸۸) در تحقیق دیگری به کمک روش اسنادی، مطلوبیت کثرت نفوس و باروری در عهد عتیق (تورات) را بررسی نموده و آن را با عهد جدید (انجیل) مقایسه کرده است. بر اساس نتایج وی، می‌توان ادعا کرد که مذهب به طور مستقل بر تفاوت باروری تأثیر می‌گذارد. برخی رابطه دین و باروری را به روش تجربی در واقعیت خارجی و بین دین‌داران مطالعه کرده‌اند. رابطه باروری و مذهب در کشورهای اسلامی و غیراسلامی موضوع تحقیقات بسیاری بوده

است (مک کوئیلان، ۲۰۰۴). نوروزی (۱۳۷۷) به کمک مبانی نظری گری بکر نتایج آمارگیری ویژگی‌های اقتصادی و اجتماعی خانوارها در سال ۱۳۷۷ را بررسی کرده و نشان داده است که افزایش سطح تحصیلات و کاهش مرگ‌ومیر فرزندان، عامل اصلی کاهش باروری بوده است. بالارفتن سن ازدواج، شهرنشینی، استفاده از وسایل نوین در زندگی و بالارفتن سطح تحصیلات مردان نیز از دیگر عوامل فرعی مؤثر بر کاهش باروری است. زیادشدن هزینه خانوار در گروه‌های پایین درآمدی، باروری را افزایش و در گروه‌های بالای درآمدی، باروری را کاهش داده است. این نتیجه از آزمون رگرسیون مشتق شده است و می‌تواند مؤید نظریه سرمایه انسانی، باروری و رشد اقتصادی باشد.

محمودیان و نوبخت (۱۳۸۹) در پژوهش خود بر روی ۳۰۶ نفر از زنان متأهل ۱۵ تا ۴۹ سال شیعه و اهل تسنن در شهرستان گله‌دار استان فارس، تأثیر مذهب بر میزان باروری را به کمک روش تحلیل طبقات چندگانه اندازه‌گیری کرده‌اند. نتایج آنها نشان داد که تأثیر مذهب بر باروری معنادار است، ولی با وارد کردن متغیرهای کنترل مانند تحصیلات، عوامل اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی، نقش مذهب بر باروری کم شد. در مقالات دیگری نیز اثر سایر متغیرهای اقتصاد کلان مانند دستمزد، شهرنشینی و فرصت‌های آموزشی بر باروری بررسی شده است (ر.ک.، محمودی، احراری و نیکونستی، ۱۳۹۴). دلاوالید و کرویس^۲ (۲۰۱۵) اثر دین و تحصیلات بر نرخ باروری را در جنوب شرقی آسیا تخمین زدند و نتیجه گرفتند که با افزایش تحصیلات و دین‌داری، باروری افزایش می‌یابد. آنها سعی داشتند پارامترهای اصلی مدل انتخاب باروری را به دست آورند. بررسی سه گروه با باورهای کاتولیکی، بودایی و اسلامی نشان داد که کاتولیک‌ها و بودایی‌ها به کیفیت فرزند اهمیت بیشتری می‌دهند. بنابراین، حاضرند هزینه‌های فرزندداری را افزایش دهند، ولی مسلمانان به تعداد فرزند اهمیت بیشتر می‌دهند و کیفیت را فدای کمیت می‌کنند. هر چند تعداد و کیفیت فرزند در هر سه گروه بودایی، اسلامی و کاتولیک مهم است، ولی در هر گروه از متدینین، یکی بر دیگری رجحان دارد. رشد تولید در کشورهای فرزندمحور (از نظر کیفیت) با کاهش ۱۰ تا ۳۰ درصدی همراه است؛ زیرا این فرهنگ، پس‌انداز، عرضه نیروی کار و سرمایه فیزیکی را کم می‌کند. در

1. McQuillan, K.
2. Croix., & Delavallade, C.

کشورهای تولد محور (از نظر تعداد) رشد تولید ۱۰ تا ۲۰٪ به علت کاهش انباشت سرمایه انسانی، کم می‌شود.

تحقیقات دیگری به‌طور خاص، رابطه بین رفاه یا فقر ذهنی و باروری را بررسی کرده‌اند. برای مثال از نظر گُلب، بهرمان و اسکایتی^۱ (۲۰۰۵) بچه‌دار شدن، تعداد فرزند و شریک زندگی بر روی رفاه ذهنی مؤثر است و به‌طور معمول افراد با داشتن فرزند، احساس مطلوبیت و رفاه بیشتری دارند. محمودیان و نوبخت (۱۳۸۹) نیز بر این باورند که ناباروری می‌تواند اختلالات عاطفی، کاهش رضایت از زندگی، کاهش کیفیت زندگی و عواقب اجتماعی-روانی را به دنبال داشته‌باشد. از نظر آندرس، ابی و هالمن^۲ (۱۹۹۱) رفاه ذهنی و عدم وجود فقر ذهنی، تمایل به داشتن فرزند را بیشتر می‌کند و کسانی که ترس از فقر دارند کمتر به فرزندآوری متمایل می‌شوند. براساس تحقیقات صورت گرفته، رابطه فقر ذهنی و باروری دوسویه است؛ از طرفی ازدواج و فرزندآوری می‌تواند باعث رفاه ذهنی بیشتر شود و از طرف دیگر رفاه ذهنی می‌تواند به باروری و فرزندآوری بیشتر منجر گردد. از سوی دیگر فقر ذهنی یا ترس از فقر می‌تواند باعث عدم تصمیم به باروری شود. طرف اول این رابطه یعنی، کاهش فقر ذهنی و افزایش باروری در تحقیقات قبلی بیشتر بررسی شده است؛ یعنی کسانی که رفاه ذهنی بالاتر داشته‌باشند، اقدام به فرزندآوری می‌کنند. انتقادی که به تحقیقات قبلی وارد است، عدم توجه به رابطه دوم است. به این معنی که افزایش فقر ذهنی می‌تواند منجر به کاهش باروری و عدم تصمیم به باروری شود. در واقع، ترس از فقیر شدن منجر به عدم تصمیم به فرزندآوری می‌شود. هدف اصلی پژوهش حاضر بررسی طرف دوم از منظر گزاره‌های اسلامی است. برای این بررسی از روش تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و استناد به منابع اسلامی مثل قرآن کریم و احادیث استفاده شده است.

۲. ادبیات تحقیق و چهارچوب نظری

فقیر ذهنی ممکن است از نظر شاخص‌های عینی فقیر نباشد، ولی از درون احساس فقر کند. (شیانی و زارع، ۱۳۹۲) فقر ذهنی را می‌توان از جنس باور و احساس دانست که در درون فرد به وجود آمده است و منجر می‌شود که شخص خود را فقیر بداند. در واقع، فقر ذهنی یک امر

1. Kohler, H. P., Behrman, J. R., & Skytthe, A.

2. Andrews, F. M., Abbey, A., & Halman, L. J.

انفسی است که احساس و باور به فقیر بودن را در ذهن و ضمیر انسان جای می‌دهد. این حالت یا باور، به‌طور معمول با ترس از فقر نیز همراه است و به کمک روش‌های مختلف مثل شاخص شادکامی، رضایت از زندگی و کیفیت زندگی قابل‌شناسایی و سنجش است (سلیمانی، کیانی و عابدی، ۱۳۹۸). هر چند فقر ذهنی با فقر عینی رابطه ندارد، اما مثل فقر عینی و حتی شدیدتر از آن می‌تواند در جامعه بحران‌های بزرگی ایجاد می‌کند. حتی می‌توان گفت که فقر ذهنی اهمیت بالاتری نسبت به فقر عینی دارد؛ زیرا مفهومی چندوجهی بوده است و در حوزه‌های مختلف زندگی نیز دخیل است (پراگ، پراگ و کاربونل، ۲۰۰۸)^۱. چهاچوب نظری مقاله حاضر شامل دو عنوان کلی است: اول اینکه به کمک تحلیل منطق هزینه فایده در ادبیات پژوهش‌های پیشین مشخص می‌شود که باروری یکی از انتخاب‌هایی است که دستخوش منطق هزینه فایده می‌شود. دوم اینکه با استفاده از منابع مختلف اسلامی و مقالات، مشخص می‌شود که دین و فقر ذهنی بر باروری اثرگذار است؛ از سوی دیگر، فقر ذهنی نیز می‌تواند متأثر از دین باشد. به این ترتیب، افراد برای اقدام به باروری از منظر خود اقدام به تحلیل هزینه و فایده می‌کنند، در حالی که دستخوش فقر ذهنی هستند. بر این اساس، پژوهش حاضر این فرضیه را که فقر ذهنی می‌تواند بر باروری اثر بگذارد و به دلیل تأثیر دین بر فقر ذهنی، می‌توان از طریق دین و با اصلاح باورها و گرایش‌ها، فقر ذهنی را برطرف کرد و بر باروری اثر گذاشت، مطرح و بررسی نموده است.

۱-۲. منطق هزینه فایده در تصمیمات باروری

نخستین مطالعات باروری مبتنی بر فروض اقتصاد خرد و در مکتب شیکاگو-کلمبیا توسط بکر^۲ (۱۹۶۰) انجام شد. مبنای این نظریه براساس منطق هزینه-فایده استوار است؛ یعنی مطلوبیت تابعی از تعداد فرزندان و میزان مصرف سایر کالاهاست. با اتکا به این تابع، رفتار باروری در جامعه را می‌توان تبیین کرد. به کمک زیاد کردن تابع مطلوبیت خانوار با توجه به قید بودجه، تابع تقاضای خانوار، در قالب تقاضا برای کالاهای مصرفی و تقاضا برای فرزند تعیین می‌شود. به عبارت دیگر، تقاضا برای فرزند یعنی، تقاضای والدین برای جریان خدماتی

1. Praag, B. M., Praag, B., & Carbonell, A. F.
2. Becker, G. S.

که فرزندان در طول زمان برای خانواده ایجاد می‌کنند (استرلین^۱، ۱۹۷۵). طبق این تعریف، افزایش تقاضا برای فرزند در سه حالت رخ می‌دهد: نخست اینکه فرزنددار شدن به خرید کالاهای دیگر ترجیح داده شود؛ دوم اینکه درآمد خانوار افزایش یابد؛ سوم اینکه نسبت قیمت و هزینه فرزندان پایین‌تر از کالاها شود. در تحلیل دیگری که برای مقایسه قیمت فرزندان ارائه شده است، منطق هزینه فایده خودنمایی می‌کند. والدین بین تعداد فرزندان و مقدار کالای مصرفی باید انتخاب کنند، پس هر چه درآمد زوجین افزایش یابد آنها برای خودشان و فرزندان بیشتر هزینه می‌کنند. این رابطه مثبت منجر می‌شود که فرزندان برای والدین ثروتمند در مقایسه با والدین فقیر، کالای گرانتتری باشند (ساندرسون^۲، ۱۹۷۶).

هر انتخابی برای انسان مستلزم چشم‌پوشی از انتخاب دیگری است. باروری نیز از این قاعده جدا نیست. منطق هزینه-فرصت در تمام زندگی بشر جای گرفته است، تاحدی که قانونی عقلی و جهان شمول شده است. از این رو، می‌توان برای فرزنددار شدن مزایا و معایبی را برشمرد که فرد با برآورد برآیند بین آنها در مورد فرزنددار شدن یا نشدن تصمیم می‌گیرد؛ هر چند تلقی کالایی دیدن فرزند در تئوری بیان شده با ارزش‌های انسانی اسلام غرابیتی ندارد. کالایی دیدن تحلیل هزینه فایده برای فرزندآوری، توسط هر فرد عاقلی انجام می‌شود و عقلانیت عملی به معنی انجام کارهایی است که سود بیشتر و ضرر کمتری دارند.

۲-۲. ارتباط دین و فقر ذهنی با باروری

باروری پدیده‌ای چندوجهی است که عوامل مختلف اقتصادی یا توسعه اقتصادی، محیط فرهنگی، اخلاق، دین و مذهب، محیط اجتماعی و خط‌مشی سیاسی بلندمدت کشور در زمینه باروری، تنظیم خانواده و کنترل موالید بر آن تأثیر می‌گذارند. در دو گروه با وضعیت مشابه اقتصادی، نرخ باروری به علت انگیزه‌های متفاوت مذهبی می‌تواند مختلف باشد. برای مثال ارزش‌ها و هنجارهای دینی-مذهبی، باورهای مختلف درباره تولیدمثل، جواز یا عدم جواز استفاده از وسایل پیشگیری و زمان مجاز برای ازدواج از مواردی است که توسط دین تعیین شده‌اند و بر باروری اثر می‌گذارند (محمودیان و نوبخت، ۱۳۸۹). در سوره‌های شوری (آیه ۱۱)، قیامت (آیات ۳۷-۳۹)، طارق (آیات ۵-۷)، حج (آیات ۵) و واقعه (آیات ۵۸-۵۹) به باروری و تولیدمثل

1. Easterlin, R. A.
2. Sanderson, W. C.

اشاره شده است. در این آیات، تولیدمثل وسیله ازدیاد نسل معرفی شده است و خلقت این قوه را کاری حکیمانه و نشانه‌ای برای قدرت خداوند می‌داند. از سوی دیگر ائمه اطهار علیهم‌السلام نیز به این مسئله بی‌توجه نبوده‌اند. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید: «أَكْثَرُ مَا أُكْتِرُوا الْوَلَدَ، أَكْثَرُ بِكُمْ الْأُمَّمَ عَدَا؛ فرزندانتان را زیاد کنید؛ زیرا روز قیامت با کثرت امت خودم (نسبت به دیگر امت‌ها) به خود می‌بالم» (کلینی، ۱۳۶۵، ۳۲۸/۱۱). براساس آیات و روایات، اصل اولی بر استحباب کثرت نسل خانواده‌ها و جوامع دلالت دارد که نمی‌توان آن را تعطیل کرد، اما در شرایط عسر و حرج می‌توان حکم به رفع آن داد. باید دقت شود که افزایش کمی فرزندان و تشویق به باروری با افزایش همزمان در کیفیت فرزندان منافاتی ندارد. در دین اسلام بسیاری از احکام و آموزه‌ها از جمله دعا برای داشتن فرزند صالح، احکام زفاف، احکام شیردادن و سفارش به تربیت نیکوی فرزند به‌همین امر اشاره دارد؛ یعنی اسلام به افزایش جمعیت با کیفیت دعوت می‌کند (کیانی، ۱۳۸۹).

سؤال مهمی که باید به آن پاسخ داد این است که دین چگونه بر باروری اثر می‌گذارد؟ پاسخ این سؤال را می‌توان به کمک برخی مباحث روان‌شناسی توضیح داد. انسان‌ها دو ساحت انفسی و آفاقی دارد؛ ساحت انفسی به سه زیربخش و ساحت آفاقی به دو زیربخش تقسیم می‌شود. باورها، احساسات و خواسته‌ها سه ساحت درونی انسان است که رفتارهای بیرونی را شکل می‌دهد. رفتارهای بیرونی نیز شامل کردار و گفتار است و هر رفتار انسانی جنسی از کردار یا گفتار دارد و از یک باور، احساس و خواسته برآمده است (اسپالدینگ و سیمون، ۱۹۹۴)؛ باید دقت کرد که گاهی این موارد درهم‌تنیده است و نمی‌توان آنها را به‌طور دقیق جدا کرد.

باور: شخصی به خداوند عالم، قادر و خیرخواه مطلق ایمان دارد و تکالیفی را که خدا برعهده انسان قرار داده است، واجب‌الاطاعه می‌داند.

احساسات و عواطف: وصال به حضرت حق، جلب رضایت وی یا رسیدن به بهشت برین انگیزه و شوقی وصف‌ناشدنی یا هدفی والایی را در انسان به وجود می‌آورد.

خواسته: چنین شخصی به دنبال امتثال امر الهی و رسیدن به مقام انسان کامل است. از طرف دیگر انسان‌ها می‌خواهند به خواسته‌هایشان برسند.

رفتار و گفتار: کنش‌های این فرد متناسب با خواسته‌هایش شکل می‌گیرد؛ یعنی کردار و گفتارهایی متناسب با رسیدن به این هدف انجام می‌دهد.

دین با تأثیرگذاری بر ساحت‌های درونی می‌تواند رفتارهای انسان را شکل دهد. باروری نیز یکی از کردارهای آدمی است که در پس آن، باورها، احساسات و خواسته‌هایی نهفته است. الهیات ویژه و متمایزی در هر شریعت است که استفاده از وسایل پیشگیری را ممنوع دانسته است و خانواده بزرگ را می‌ستاید (چپسن^۱، ۲۰۱۴). اسلام نیز تولد را نشانه‌ای از اراده خداوند می‌داند و مژده اعطای برکت به خانواده بزرگ را می‌دهد (کرویس و دلاوالید، ۲۰۱۵) که این امور می‌تواند بر ساحت انسانی اثرگذار باشد. در کنار تأثیرگذاری بر ساحت درونی، برخی مناسک به تعیین رفتارهای آدمی می‌پردازند و از هر دو راه می‌توان تأثیر دین بر باروری را تحلیل کرد.

در ادبیات اسلامی، الفاظی که به‌طور دقیق معادل فقر (رفاه) ذهنی باشد وجود ندارد، ولی برخی از مفاهیم، قرابت بالایی با فقر ذهنی دارند. یکی از این مفاهیم ترس از فقر است. ترس از فقر را تا حدود زیادی می‌توان از نظر مفهومی شبیه فقر ذهنی دانست. آیه ۲۶۸ سوره بقره به‌طور مستقیم به ترساندن شیطان از فقر اشاره کرده است و آن را مقدمه انجام گناه و ردایل اخلاقی می‌داند. برای مقابله با این مشکل نیز راه حلی کلیدی بیان می‌کند که باور به رزاقیت و افزایش روزی به‌دست خداوند است.

در میان احادیث نیز عباراتی وجود دارد که می‌توان به کمک ادبیات فقر ذهنی، آنها را تفسیر کرد. برای مثال امام علی علیه السلام درباره فقر می‌فرماید: «رُبَّ غَنِيٍّ أَفْقَرُ مِنْ فَقِيرٍ؛ چه بسا توانگری که فقیرتر از مستمند است» (آمدی، ۱۳۷۸). در سخن دیگری می‌فرماید: «رُبَّ فَقْرٍ عَادٍ بِالْغِنَى الْبَاقِي، رُبَّ غَنِيٍّ أَوْزَتْ الْفَقْرَ الْبَاقِي؛ بسا فقری که به توانگری جاودان انجامد و بسا توانگری‌ای که فقر همیشگی بر جای نهد» (آمدی، ۱۳۷۸). فقر ملازم با صبر و ایمان در فرد، احساس فقر را از بین می‌برد؛ یعنی ممکن است فقیر به‌علت داشتن روحیه استغنا و قناعت، احساس فقر نکند و برعکس، توانگری به‌علت داشتن روحیه تکاثر، حرص و طمع احساس فقر کند (ساقیان ۱۳۹۳). در حدیث دیگری آمده است: «أَفْقَرُ النَّاسِ الطَّامِعُ وَ أَعْنَى النَّاسِ مَنْ لَمْ يَكُنْ لِلْحَرْصِ أُسْبِيْرًا، پس می‌توان گفت که محتاج‌ترین مردم کسی است که طمع کار باشد و طمع کار و حریص، فقیر و اسیر است؛ زیرا همواره نسبت به آنچه ندارند طمع می‌کنند». این روحیه باعث کم‌دانستن نعمت‌ها و ثروت‌های مادی و معنوی می‌شود (خوانساری، ۱۳۶۶، ۳۷۴/۲). پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «تظاهر

1. Jeppsen, C. E.

به فقر سبب فقر می‌شود» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲). از این روایات چنین استنباط می‌شود که فقیر ذهنی به جایی می‌رسد که در هر سخن و صحبتی خود را فقیر و تهی دست جلوه می‌دهد. حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «نباید در زندگی اندوه روز نیامده را خورد؛ زیرا اگر آن روزی که نرسیده، جزئی از عمر تو باشد خداوند روزی تو را خواهد داد» (شریف‌الرضی، ۱۳۸۸). ایشان در حکمت ۳۷۹ رزق و روزی را بر دوگونه معرفی می‌کند: «روزی‌ای که تو آن را می‌جویی و روزی‌ای که تو را می‌جوید». در جای دیگر می‌فرماید: «اندوه سال بعد را نخور که اگر جزء عمر تو باشد رزق آن به تو می‌رسد و اگر نباشد، اندوه خوردن بی‌فایده است» (شریف‌الرضی، ۱۳۸۸). به‌نظر می‌رسد ناراحتی و اندوه ناشی از ترس از فقر و گرسنگی را می‌توان نوعی فقر ذهنی دانست. بیشتر روان‌شناسان معتقدند که نگرانی انباشته‌شده گذشته و ترس از آینده، منشأ بسیاری از بیماری‌های عصبی و روحی است و زندگی پرتنش بیماران روانی به‌همین علت رخ داده است (کارنگی، ۱۳۷۶). حکیمان و علمایی که به زندگی در حال، توصیه می‌کنند دنبال رفع این مشکل از طریق عدم زندگی در آینده و گذشته هستند. دین با باروری و فقر ذهنی نیز با اعتقادات دین ارتباط تنگاتنگ دارد و این ارتباط در روایات و قرآن کریم اشاره شده است.

۳. چهارچوب تحلیلی پژوهش

دین اسلام جامعیتی دارد که از آن می‌توان برای تحلیل پدیده‌های اجتماعی استفاده کرد؛ یعنی جنبه‌هایی از یک پدیده می‌تواند از منظر گزاره‌های اسلامی توصیف و تبیین شود. همچنین ماهیت انشایی برخی گزاره‌های دینی می‌تواند در تحسین یا تقبیح یک پدیده اثرگذار باشد و توصیف و تجویز هر دو می‌تواند به‌کمک گزاره‌های دینی انجام شود. در پژوهش حاضر با مراجعه به اصل متون اسلامی و تفسیر و برداشت عالمان از آن، اثر فقر ذهنی بر باروری بررسی شد. براساس یک تحلیل عقلی و روان‌شناختی در مورد انسان که تصمیم‌گیری نوع بشر براساس تحلیل آن از هزینه‌ها و فایده‌ها صورت می‌گیرد و این خود مقتضای عقل علمی است، برای باروری نیز فواید و هزینه‌هایی وجود دارد. در پژوهش حاضر نشان داده شد که فقر ذهنی مزایا و فواید باروری را در ذهن انسان کوچک و مضرات آن را بزرگ‌تر نشان می‌دهد. مدعای اخیر به کمک آیات، روایات و تفاسیر مختلفی از قرآن کریم تقویت شد. برای نشان دادن صدق این فرضیه که از نظر اسلام، فقر ذهنی منجر به کاهش

باروری می‌شود، ابتدا آیات مرتبط با این بحث از طریق جست‌وجوی کلیدواژه‌هایی مانند رزق، خشیه، املاق و غیره مشخص شد. سپس به کمک تفاسیر مختلف قرآن از جمله تفسیر المیزان و مجمع‌البیان و همچنین روایات، تلاش شد تا برداشت دقیقی از آیات به دست آید.

۳-۱. اثر فقر ذهنی بر افزایش برآورد هزینه‌های فرزندآوری

۳-۱-۱. ترس از فقر و ریشه‌های آن

در برخی از آیات قرآن کریم به مفهوم ترس از فقر اشاره شده است (ر.ک.، انعام: ۱۵۱؛ اسراء: ۳۱). عبارات «حَشِيَّةٌ اِمْلَاقٍ» و «مَنْ اِمْلَاقٍ» در این آیات علت کشتن فرزندان را ترس از فقر می‌داند. در این آیات، املاق به معنی افلاس در مال و زاد است. در میان اعراب جاهلی، زمانی که قحطی می‌شد و مردم را تهدید می‌کرد، چون تحمل ذلت فقر و گرسنگی برای آنها ناپسند بود، اولاد خود را می‌کشتند و خود را از تحمل این عار منزه می‌کردند. منع از این عمل در سوره اسراء (آیه ۳۱) و سوره انعام (آیه ۱۵۱) بیان شده است: «... فرزندان خود را از بیم تنگدستی نکشید، ما شما و آنان را روزی می‌رسانیم...» (حسینی طهرانی، ۱۳۸۹). در اسناد تاریخی کشتن فرزند در اعراب جاهلی به دو صورت بیان شده است که خداوند هر دو را منع کرده است؛ نخست، کشتن فرزندان پسر و دختر در هنگام احساس قحطی و خشکسالی برای اینکه خودشان و دیگر فرزندان را از گرسنگی و در ماندگی حفظ کنند و دوم، کشتن وزنده به گور کردن دختران (حسینی طهرانی، ۱۳۸۹). برخی علت کشتن هر دو را یکی می‌دانند؛ در مجمع‌البیان ذیل آیات ۸ و ۹ سوره تکویر بیان شده است که اعراب جاهلی به علت خوف از فقر دختران را زنده به گور می‌کردند (طبرسی، ۱۳۶۰، ۳۲۹/۲۶). بنابراین، فقر ذهنی موجب می‌شود انسان حتی در عین بهره‌مندی از مواهب و ثروت دنیوی، از افزایش جمعیت خانواده و هزینه‌های زندگی بترسد تا جایی که فرزندش را بکشد و یا فرزندی به دنیا نیاورد.

در بسیاری از احادیث، اهل بیت علیهم‌السلام نیز ترس از فقر و اثرات ناشی از آن نکوهش شده است. ابن مسعود از رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم درباره بزرگترین گناه سؤال کرد؛ ایشان فرمود: «اینکه برای خدا شریک قراردهی در حالی که او تو را خلق کرده است». ابن مسعود گفت: در مرتبه بعدی چه؟

۱. «... وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِمَّنْ اِمْلَاقٍ نَحْنُ نُرْزِقُكُمْ وَاِيَّاهُمْ...».
 ۲. «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ حَشِيَّةً اِمْلَاقٍ نَحْنُ نُرْزِقُهُمْ وَاِيَّاكُمْ اِنْ قَتَلْتُمْ كَانَ خَطَا كَبِيرًا».

پیامبر ﷺ فرمود: «اینکه فرزندان را بکشی از ترس اینکه با تو هم غذا شود» (نوری، ۱۳۶۷، ۱۴/۳۳۲). چرا ترس از فقر باعث کشتن فرزندان و یا پیشگیری از تولد فرزندان شده است؟ یکی از تبعات فرزندآوری افزایش مخارج زندگی است، ولی احساس فقر موجب شده است که انسان‌ها در مقوله فرزندآوری بیش از میزان واقعی انتظار افزایش مخارج داشته باشند و به دلیل ترس از فقر فرزند نیاورند. انسان در تحلیل‌های خود نمی‌تواند پویایی‌های زمانی - مکانی و تأثیر همه امور مادی و غیرمادی را به خوبی در نظر بگیرد. به‌ویژه با حاکم شدن دیدگاه‌های مادی امور غیرمادی در زندگی در نظر گرفته نمی‌شود. این در حالی است که توجه به عوامل ماوراءالطبیعی و حتی طبیعی از منظر دین، می‌تواند نگاه انسان به امور زندگی را تغییر داده و کامل کند؛ زیرا مدعای دین این است که افق‌های بلندتری را به‌روی انسان می‌گشاید. به‌همین دلیل افرادی که به دین و ماوراءالطبیعی آن از جمله رزاقیت خداوند ایمان ندارند، بیشتر در معرض ترس از فقر قرار دارند؛ زیرا برخی از واقعیت‌ها و سنت‌های الهی را باور ندارند. انسان‌های معنوی و دین‌دار چون وسعت دید بیشتری دارند، کمتر به ترس از فقر دچار می‌شوند. اعراب برای کشتن فرزند، سقط جنین و عدم اقدام به باروری، استدلالی عامیانه داشتند که در ادامه مشخص می‌شود که نتیجه استدلال آنها مورد مناقشه است. این استدلال عبارتند از:

- فرزنددار شدن مخارج را بالاتر می‌برد و در یک درآمد ثابت فقیر را فقیرتر می‌کند.
 - من حق دارم برای جلوگیری از فقیرتر شدن خودم یا خانواده‌ام، فرزندم را بکشم، سقط کنم و یا فرزنددار نشوم.

در گزاره اول، عدم توجه به پویایی‌ها و تغییر شرایط در طول زمان به همراه عدم باور به رزاقیت خدا و نیز نگرش مادی به رفاه، سبب می‌شود که فرد، خود را فقیر بیندارد و گزاره دوم را نتیجه بگیرد. ذکر این نکته ضروری است که حتی با مفروض گرفتن گزاره اول، باز هم حق کشتن فرزند برای فرد ایجاد نمی‌شود. مدعای دوم از منظر اسلامی و بسیاری از مکاتب اخلاقی مردود است؛ یعنی به هیچ کس حق کشتن یا سقط فرزند داده نشده است. هرچند برخی مکاتب اخلاقی، سقط جنین را در شرایطی جایز می‌دانند، ولی در «ما نحن فیه»، از منظر اسلامی کشتن فرزند یا سقط آن حرام است. اگر تصمیم فرد ناشی از احساس فقر غلط باشد و

وظیفه‌ای را که دین و جامعه مبنی بر باروری برعهده او گذاشته است، ادا نکنند، می‌توان گفت که عدم اقدام به باروری عملی اخلاقی یا حداقل عقلایی نیست. باید گفت که نه فقط در مورد سقط جنین بلکه در مورد پیشگیری از باروری نیز اختلاف نظر وجود دارد و برخی آن را جایز نمی‌دانند. امام صادق علیه السلام در روایتی ترک ازدواج را به خاطر ترس از تنگدستی مذمت می‌کند و می‌فرماید: «هر که از ترس تهیدستی ازدواج را ترک کند، به خدای عزوجل گمان بد برده است و خداوند عزوجل می‌فرماید: "اگر تهیدست باشد خداوند از فضل خود توانگرشان می‌کند"» (ابن بابویه، ۱۳۶۷، ۳/۳۸۵). براین اساس، به خاطر ترس از فقر نباید ازدواج و فرزندآوری را ترک کرد؛ زیرا در بسیاری مواقع ترس از فقر منشأ واقعی ندارد و ساخته ذهنیت غلط است. در روایت آمده است:

شخصی نزد امام کاظم علیه السلام رسید و گفت: من پنج سال است که از فرزنددار شدن پرهیزدارم؛ زیرا همسر من از آوردن اولاد اکراه دارد و می‌گوید که رسیدگی به آنها به دلیل تنگدستی بر من دشوار است. نظر مبارک شما چیست؟ آن حضرت در پاسخ فرمود: «تو در طلب اولاد باش خداوند روزیشان را می‌دهد». (کلینی، ۱۳۶۵، ۳/۶)

از نظر روان‌شناختی نیز انسان‌ها نمی‌توانند مطلوبیت‌های داشتن فرزند را به‌طور کامل و صحیح برآورد کنند یا برعکس هزینه‌های داشتن فرزند را دقیق و درست برآورد کنند. همه انسان‌ها به دلیل داشتن حب ذات، به صیانت نفس یعنی، جلب لذات می‌پردازند. محبوب بودن تداوم نسل نیز برای همه انسان‌ها لذت است؛ این لذت بیشتر از سنخ بلندمدت است، اما فشارهای اقتصادی و سختی‌های ناشی از فرزنددار شدن، مشکلات موقتی ایجاد می‌کند. لذات بلندمدت و مضرات و سختی‌های کوتاه‌مدت، باعث عدم مطلوبیت در کوتاه‌مدت می‌شود؛ زیرا بسیاری از افراد نمی‌توانند این مقایسه و تحلیل را به‌درستی انجام دهند و بین لذات زودگذر و لذات بلندمدت یا پایدار تصمیم بگیرند. این موضوع به سنخ روانی و تیپ شخصیتی فرد بستگی دارد که هم بتواند لذات زودگذر و بلندمدت را تشخیص دهد و هم بین آنها تصمیم بگیرد و بهترین را انتخاب کند. اینکه فردی به جهان‌پیرامونش با اهدافی کوتاه‌مدت یا بلندمدت بنگرد و اینکه منافع آینده و بلندمدت را به هزینه‌های فعلی و کوتاه‌مدت ترجیح دهد، به روحیات شخصیتی وی بستگی دارد. براین اساس، هر فرد با درون‌نگری درمی‌یابد که در برآورد منافع و هزینه‌های کوتاه‌مدت و بلندمدت ممکن است

دچار خطا شود و لذات کوتاه مدت را بر بلندمدت ترجیح دهد و لذت فرزندآوری را جزء لذات بلندمدت بداند و به همین دلیل آن را انتخاب نکند.

باروری و فرزندآوری مطلوبیتهایی مثل لذت تعامل با کودکان، منافع ناشی از انجام برخی از کارها توسط فرزندان، امکان بر خورداری از مشاوره فرزندان جوان و امنیت مالی ناشی از حمایت فرزندان به ویژه در دوران کهولت والدین دارد که برخی افراد آن را در محاسبات خود در نظر نمی گیرند و منافع فرزندآوری را کمتر از میزان واقعی برآورد می کنند. با اینکه فرزندآوری سبب افزایش هزینه های مادی زندگی است، ولی احساس فقر موجب می شود که انسان ها بیش از میزان واقعی به این هزینه ها بها دهند. بنابراین، کسی که از فقیرتر شدن می ترسد، به فرزندآوری اقدام نمی کند. قرآن کریم و احادیث اهل بیت علیهم السلام به این نوع استدلال ها پاسخ می دهند و به طور خاص رزاقیت مادی و معنوی خداوند را بالاتر از محاسبه ذهن انسان معرفی می کنند

عدم باور به رزاقیت خداوند مهمترین ریشه ترس از فقر است. پذیرش و باور به رزاقیت خداوند و مقسوم بودن رزق، می تواند زندگی همراه با آرامش و بدون ترس از فقر را به ارمغان آورد. چه بسا خداوند به برکت فرزنددی که در خانواده آمده است، روزی آنها را بیشتر می کند. خداوند در آیه ۳۲ سوره نور می فرماید: «بی همسران خود، غلامان و کنیزان درستکاران را همسر دهید. اگر تنگدست باشند، خدا به کرم خود توانگرشان خواهد کرد و خدا گشایش دهنده و داناست». علامه طباطبایی ذیل عبارت «إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ» در این آیه می فرماید:

وعدۀ نیکویی که خدای تعالی داده این است که از فقر نترسند و خدا آنها را بی نیاز می کند و وسعت رزق می دهد». این مفهوم با جمله «وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» تأکید شده است. البته باید دقت شود که رزق هر کس تابع صلاحیت اوست و به شرطی روزی او قرار می گیرد که مشیت خدا هم به آن تعلق گرفته باشد. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ۱۵/۱۵۷)

در این آیه نیز ترس از فقر مانعی برای ازدواج و مقدمه فرزندآوری در ذهن انسان معرفی شده است که خداوند آن را مردود می داند؛ زیرا وعده بی نیازی زوج های جوان را داده است. خداوند در آیات دوم و سوم سوره طلاق می فرماید: «هر که تقوا پیشه کند برای او راهی برای بیرون شدن قرار خواهد داد و از جایی که گمانش را ندارد، روزی اش می دهد و هر کس بر خدا توکل کند، خدا او را کافی است. خدا کار خود را اجرا می کند و هر چیز را اندازه ای قرار داده است». در این

آیات پنج سنت الهی بیان شده است: انسان متقی به بن بست نمی خورد؛ خدا روزی را از طریقی که به ذهن و گمان انسان نمی رسد، می رساند؛ خداوند برای کسی که در امورش او را وکیل کند، کافی است؛ خداوند همیشه به امر، اراده و خواستش می رسد و چیزی نمی تواند او را برگرداند؛ خداوند برای همه چیز اندازه و مقداری معین قرارداد داده است که کم و زیاد نمی شود (حسینی طهرانی، ۱۳۸۹).

خداوند در آیات ۲۲ و ۲۳ سوره ذاریات می فرماید: «رزق شما و هر چه به شما وعده شده در آسمان است. پس سوگند به پروردگار آسمان ها و زمین که او حق است، آن چنان که خود شما سخن می گوید». در تفسیر المیزان ذیل این آیه آمده است:

رزق و مرزوق دو امر متلازم هستند که به هیچ وجه از هم جدا نمی شوند، پس معنا ندارد موجودی با انضمام و لاحق شدنش به وجود چیزی دیگر در وجودش شکلی جدید به خود بگیرد و آن چیز منضم و لاحق در این شکل با او شرکت نداشته باشد. پس، نه این فرض معنا دارد که مرزوقی باشد که در بقای خود از رزقی استمداد جوید، ولی رزقی با آن مرزوق نباشد و نه این فرض ممکن است که رزقی وجود داشته باشد، ولی مرزوقی نباشد و نه این فرض ممکن است که رزق مرزوقی از آنچه مورد حاجت اوست، زیادترباشد و نه این فرض ممکن است که مرزوقی بدون رزق بماند. پس، رزق داخل در قضای الهی است و دخولش هم اولی و اصلی است نه بالعرض و تبعی و این معنای همین عبارت است که می گوئیم رزق حق است. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ۱۸/۵۶۲)

باتوجه به این آیه، ترس از فقر معنا و مفهومی ندارد؛ زیرا برای هر مرزوقی رزقی معین است که به وی خواهد رسید. آیه شصت سوره عنکبوت به روزی رسانی خداوند به عنکبوت و انسان اشاره دارد که توانایی تحصیل روزی خود را ندارند. در احادیث نیز رزق و روزی در همراهی با زن و فرزند آمده است: «الرِّزْقُ مَعَ النِّسَاءِ وَ الْعِيَالِ؛ رزق و روزی با همسر و فرزندان است» (کلینی، ۱۳۶۵، ۵/۳۲۹). پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «شخصی که یک فرزند دختر داشته باشد، خدای متعال کمک کار و معین اوست و برکت و مغفرتش را شامل او می کند» (نوری، ۱۴۶۷، ۱۵/۱۱۵). بسیاری از آیات قرآن کریم (ر.ک، شوری: ۱۹؛ یونس: ۳۱ تا ۳۳؛ سبا: ۳۹؛ مائده: ۶۴) به رزاقیت خداوند اشاره کرده است.

رزق و دارایی با یکدیگر متفاوت است؛ رزق و روزی بهره انسان از دارایی هایش است، ولی

درآمد و ثروت، دارایی‌های انسان است. بنابراین، رابطه رزق و دارایی عموم و خصوص مطلق یا تساوی است. در واقع، گاهی انسان‌ها تمام دارایی‌هایشان را بهره‌بردار و مصرف می‌کنند که در این صورت رابطه دارایی‌ها و رزق تساوی است، اما به طور معمول رابطه رزق و دارایی عموم و خصوص مطلق است؛ یعنی انسان فقط از بخشی از دارایی‌هایش بهره‌برداری می‌کند و برای بهره‌گیری از مابقی آن توانایی ندارد. خواه این بهره‌برداری روانی باشد مانند احساس آرامش یا عینی و مادی باشد مثل آسایش و رفاه. بنابراین، می‌توان گفت که معنای وعده افزایش رزق و روزی از طرف خداوند با افزایش دارایی‌ها متفاوت است؛ یعنی با افزایش فرزند، رزق و روزی انسان زیاد می‌شود، ولی دارایی‌های انسان می‌توانند، ثابت بمانند.

۲-۳. اثر فقر ذهنی بر کاهش برآورد منافع فرزندآوری

منافع فرزندآوری در ذهن کسی که فقر ذهنی دارد، وجود ندارد یا بسیار کم تلقی می‌شود. این کاهش برآورد منافع، سبب می‌شود فردی که فقر ذهنی دارد، اقدام به باروری نکند. برخی منافع فرزندآوری که فقر ذهنی سبب کاهش برآورد آن می‌شود عبارتند از:

۱-۲-۳. فرزند، زینت زندگی دنیا

در برخی آیات و روایات فرزندان زینت زندگی دنیا دانسته شده‌اند؛ در آیه ۴۶ سوره کهف به این نکته اشاره شده است که مال و فرزندان زیور زندگی دنیا هستند. همچنین در آیه ۷۴ سوره فرقان آمده است: «کسانی هستند که می‌گویند پروردگارا! به ما از همسران و فرزندانمان آن ده که مایه روشنی چشمان [ما] باشد و ما را پیشوای پرهیزگاران گردان». دل‌بستگی انسان به فرزند تاجایی برای او مهم است که قرآن کریم توجه بیش از حد به فرزند را مایه اسارت و دل‌بستگی او به این دنیا دانسته است. برای مثال در آیه چهاردهم سوره آل عمران آمده است:

محبت و عشق به خواستنی‌ها [که عبارت است از زنان و فرزندان و اموال فراوان از طلا و نقره و اسبان نشان‌دار و چهارپایان و کشت و زراعت برای مردم، آراسته‌شده است. اینها کالای زندگی [زودگذر] دنیا است و خداست که بازگشت نیکو نزد اوست.

فقر ذهنی سبب می‌شود که انسان این منفعت را در نظر نگیرد و دنیا در نگاهش کوچک و محدود شود.

۳-۲-۲. فرزند، امدادی الهی برای انسان

خداوند در آیات دهم تا دوازدهم سوره نوح می فرماید:

به آنها گفتم از پروردگار خویش آمرزش بطلبید که او بسیار آمرزنده است تا باران‌های پربرکت آسمان را پی‌درپی بر شما فرستد و شما را با اموال و فرزندان فراوان امداد کند و باغ‌های سرسبز و نهرهای جاری در اختیارتان قرار دهد. بنابراین، خداوند فرزند را وسیله‌ای برای کمک‌رسانی به بندگان قرار داده است و از آن با عنوان یک منفعت یاد کرده است. انسانی که فقر ذهنی دارد فقط یک بعد مسئله یعنی، افزایش مخارج را می‌بیند و سایر منافع از دید او مغفول می‌ماند و این سبب ایجاد اشتباهاتی در تحلیل هزینه و منفعت باروری می‌شود.

۳-۲-۳. بقا و تداوم نسل مؤمنین توسط فرزند

نکاح، بقای نوع انسان و استمرار نسل را محقق می‌کند. از این رو، در آموزه‌های اسلام، توالد و تناسل از مقاصد و اهداف نکاح است. یکی از علل مطلوبیت فرزندآوری، بقا و تداوم نسل و نسب است، اما کسی که فقر ذهنی دارد، این منفعت را در تحلیل خود از فرزندآوری در نظر ندارد. قرآن کریم این نکته را ذیل ماجرای درخواست حضرت زکریا علیه السلام برای فرزنددار شدن مطرح کرده است: «و زکریا را یادکن آنگاه که پروردگارش را ندا داد: ای پروردگار من! مرا تنها وامگذار و تو بهترین وارثانی» (انبیاء: ۸۹-۹۰). علامه طباطبایی در تفسیر این آیه می‌فرماید:

مرا تنها مگذار، بیان ندای اوست و منظور از تنها گذاشتن این است که فرزندی نداشته باشد که از او ارث ببرد و از جمله «وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ» ثنا و حمد خدای تعالی است که لفظش آن را افاده می‌کند و مقامی که این کلمات را گفته است، تنزیه خدا را می‌رساند؛ زیرا وقتی گفت: «خدا یا مرا تنها مگذار»، خود کنایه از طلب وارث است. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ۴۴۶/۱۴)

این مطلب در آیات چهارم و پنجم سوره مریم این گونه آمده است:

گفت ای پروردگار من! استخوان من سست شده است و سرم از پیری سفید شده است و هرگز در دعا به درگاه تو، ای پروردگار من، بی‌بهره نبوده‌ام. من پس از مرگ خویش از خویشاوندانم بی‌مناکم و زخم‌نازاینده است. مرا از جانب خود فرزندی عطا کن.

بنابراین، می‌توان گفت که حضرت زکریا علیه السلام می‌ترسیده است از اینکه از دنیا برود و نسلی که وارث او باشند، نداشته باشد و این کنایه از همان بی‌اولاد مردن است. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ۸/۱۴) براساس آنچه گذشت، فرزندآوری منافع و برکات مادی و معنوی فراوانی دارد، اما نکته قابل توجه این است که فقر ذهنی از طریق مکانیسم وسوسه به علت ترس از فقر و یا از بین رفتن آرامش زندگی، سبب کوچک جلوه کردن منافع فرزندآوری و بزرگتر جلوه کردن هزینه‌های فرزندآوری می‌شود و این موضوع تا جایی پیش می‌رود که انسان را از دواج و باروری منع می‌کند.

ع. بحث و نتیجه گیری

در مسیر زندگی، انسان همواره در حال برآورد تصمیم‌های خود بوده است و سعی می‌کند با سنجش فواید و مضرات تصمیمات خود تا حد امکان، بیشترین منفعت را جلب کند، اما در بسیاری از امور، برآورد انسان از نتیجه تصمیمات خود صحیح و کامل نیست و عوامل مختلفی می‌توانند نگرش انسان به برآورد تصمیمات خود را تغییر دهند. در نتیجه، انسان‌ها در برآورد منافع و مضرات تصمیمات خود کامل نیستند. تصمیمات فرزندآوری نیز یکی از سرنوشت‌سازترین تصمیم‌ها در زندگی انسان‌هاست که در معرض عوامل مختلف عینی و ذهنی قرار دارد. باتوجه به نقص انسان در برآورد منافع و هزینه‌های این تصمیم مهم، استمداد از یک منبع بیرونی مشهود است. از منظر دین، فقر ذهنی عاملی مختل‌کننده در تصمیم‌گیری درباره مسئله باروری است، پس دین از طریق تبیین فرصت‌های فرزندآوری در گزاره‌های خود، همواره سعی دارد ذهن و ضمیر دین‌داران را از فقر ذهنی پاک کند و مطلوبیت‌هایی را که در مسئله افزایش نسل از آنها غفلت شده است به انسان یادآوری کند.

فرزندآوری هزینه‌ها و فوایدی دارد که فقر ذهنی هزینه‌های آن را بیشتر از میزان واقعی منعکس می‌کند و به‌طور اساسی هزینه‌هایی را در ذهن فرد به وجود می‌آورد که وجود ندارد. از طرف دیگر، فرزندآوری فوایدی دارد که فقر ذهنی آنها را کمتر از میزان واقعی نشان می‌دهد یا به‌طور اساسی باعث می‌شود فرد آنها را نادیده بگیرد، اما دین‌داران به شرط باور، پذیرش و عمل به آموزه‌های اسلامی، می‌توانند از دام فقر ذهنی رها شوند. از این رو، می‌توان انتظار داشت که نرخ باروری و فرزندآوری در میان دین‌داران بالاتر باشد.

اکنون که کاهش نرخ باروری در ایران به نحو محسوسی مشاهده شده است و بسیاری از تحلیل‌گران نسبت به جمعیت آینده ایران ابراز نگرانی می‌کنند، سیاست‌گذاری برای افزایش باروری ضروری است. براساس نتایج پژوهش حاضر، فقر ذهنی بر باروری و فرزندآوری اثر مخرب دارد، پس باید مورد مذاقه سیاست‌گذاران قرار گیرد. هر سیاستی که بتواند بر کاهش فقر ذهنی اثرگذار باشد، می‌تواند بر افزایش باروری و مهار بحران کاهش جمعیت در سالیان آتی اثرگذار باشد.

فهرست منابع

- * قرآن کریم (۱۳۵۷). مترجم: پاینده، ابوالقاسم. تهران: انتشارات جاویدان.
۱. ابن بابویه، محمدبن علی (۱۳۶۷). *من لا یحضره الفقیه*. مترجم: غفاری، علی اکبر، غفاری، محمدجواد، و بلاغی، صدر. تهران: نشر صدوق.
۲. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۳۸۲). *تحف العقول*. مترجم: جنتی، احمد. تهران: امیرکبیر.
۳. آمدی، عبدالواحد بین محمد (۱۳۷۸). *غررالحکم و دررالکلم*. مترجم: رسولی، هاشم. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۴. حسینی طهرانی، محمدحسین (۱۳۸۹). *کاهش جمعیت، ضربه‌ای سهمگین بر پیکر مسلمین*. مشهد: انتشارات علامه طباطبایی.
۵. محمودیان، حسین، و نوبخت، رضا (۱۳۸۹). *مذهب و باروری: تحلیل رفتار باروری گروه‌های مذهبی سنی و شیعه شهر گله‌دار استان فارس*. نشریه مسائل اجتماعی ایران، ۱(۱)، ۱-۲۲.
۶. خوانساری، محمدبن حسین (۱۳۶۶). *شرح آقا جمال خوانساری بر غررالحکم و دررالکلم*. مصحح: حسینی ارموی، جلال‌الدین. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۷. ساقیان، محمد (۱۳۹۳). *راهبردهای قرآنی و روایی مقابله با احساس فقر*. نشریه پژوهش‌های نهج‌البلاغه، ۴۱ (۱۲)، ۱۳۳-۱۶۹.
۸. سلیمانی، محمد، کیانی، مهدی، و عابدی، ایمان (۱۳۹۸). *بررسی اثر دین‌داری بر فقر ذهنی در ایران به کمک روش حداقل مربعات جزئی (PLS)*. نشریه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، ۱۹(۷۳)، ۳۲-۳۵.
۹. شریف‌الرضی، محمدبن حسین (۱۳۸۸). *نهج‌البلاغه*. مترجم: انصاریان، حسین. قم: دارالعرفان.
۱۰. شیانی، ملیحه، و زارع، حنان (۱۳۹۲). *بررسی تأثیر برنامه‌های اجتماع‌محور بر رفاه ذهنی سالمندان*. نشریه سالمند، ۲۹(۸)، ۱۶-۲۹.
۱۱. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). *المیزان فی تفسیر القرآن*. مترجم: موسوی همدانی، سیدمحمدباقر. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۲. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۶۰). *مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن*. مترجم: جمعی از مترجمان. تهران: انتشارات فراهانی.

۱۳. کارنگی، دیل (۱۳۷۶). *آیین زندگی*. مترجم: افخمی، جهانگیر. تهران: ارمغان.
۱۴. کیانی، رضا (۱۳۸۹). بررسی مفهوم باروری از دیدگاه قرآن کریم. نشریه جمعیت، ۷۳، ۱۱۷-۱۲۶.
۱۵. کیانی، رضا (۱۳۸۸). مطلوبیت کثرت نفوس و باروری در عهد عتیق (تورات) و مقایسه آن با عهد جدید (انجیل). نشریه جمعیت، ۶۷، ۱۴۵-۱۶۸.
۱۶. کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۶۵). *اصول کافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۷. محمودی، محمدجواد، احساری، مهدی، و نیکونسبتی، علی (۱۳۹۴). اقتصاد و باروری (نظریه‌ها و نقدها). نشریه مطالعات راهبردی زنان، ۶۹(۱۸)، ۲۱۳-۲۴۸.
۱۸. نوری، حسین بن محمدتقی (۱۳۶۷). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*. قم: انتشارات مؤسسه آل البيت علیهما السلام.
۱۹. نوروزی، لادن (۱۳۷۷). بررسی تأثیر عوامل اقتصادی و اجتماعی بر میزان باروری زنان در ایران. نشریه برنامه و بودجه، ۳۰، ۶۱-۷۸.
20. Andrews, F. M., Abbey, A., & Halman, L. J. (1991). Stress from Infertility, Marriage Factors, and Subjective Well-being of Wives and Husbands. *Journal of Health and Social Behavior*, 32 (3), 238-253.
21. Becker, G. S. (1960). *An economic analysis of fertility*. In *Demographic and economic change in developed countries*. Columbia: University Press.
22. Croix, & Delavallade, C. (2015). *Religions, fertility, and growth in South-East Asia*. IRES Discussion Papers (Institut de Recherches Economiques et Sociales).
23. Easterlin, R. A. (1975). An Economic Framework for Fertility Analysis. *Studies in Family Planning*, 6(3), 54-63.
24. Kohler, H. P., Behrman, J. R., & Skytthe, A. (2005). Partner + children = happiness? The effects of partnerships and fertility on well-being. *Population and development review*, 31(3), 407-445.
25. McQuillan, K. (2004). When Does Religion Influence Fertility? *In Population and Development Review*, 30 (1), 25-56.
26. Jeppsen, C. E. (2014). *Religion, Gender Equality, and Fertility*. Phd Thesis. The Pennsylvania State University.
27. Spaulding, W. D., & Simon, H. A. (1994). *Integrative views of motivation, cognition, and emotion*. USA: Nebraska Press.
28. Sanderson, W. C. (1976). On Two Schools of the Economics of Fertility. *Population and Development Review*, 2(3), 469-477.
29. Praag, B. M., Praag, B., & Carbonell, A. F. (2008). *Happiness quantified: A satisfaction calculus approach*. USA: Oxford University Press.